

DODATEK

H gradivu okrogle mize priključujemo še članek mag. **Rozine Švent**, ki dopolnjuje njeno ustno izvajanje na okrogli mizi in je bil predstavljen kot referat v okviru Dnevov Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU dne 29. maja 2000, in prispevek kolege dr. **Matjaža Klemenčiča**. Slednji prispevek objavljamo kljub dejstvu, da se le obrobno dotika teme, ki je bila predmet okrogle mize.

R. Švent: »Zaklenjena misel: knjižnica kot odraz družbenega dogajanja«. Knjižnica, ki se lahko pohvali z več kot 225-letno tradicijo (Licejska knjižnica, predhodnica današnje Narodne in univerzitetne knjižnice, je bila ustanovljena leta 1774), ima nedvomno tudi svojo posebno zgodovino. O tem nam zgovorno priča izredno bogat »Arhiv NUK«, v katerem so zbrani vsi najpomembnejši akti, ki jih je knjižnica prejela od »svojih oblastnikov«. V tem dolgem obdobju se je tega arhivskega gradiva nabralo kar nekaj tekočih metrov. Ob tem arhivskem gradivu pa ima tudi vsaka posamezna knjiga v naši knjižnici svojo lastno zgodovino. Pri tem mislim predvsem tisti vidni del – vsaka knjiga, ki pride v knjižnico, dobi poleg uradnega pečata institucije (žiga) še svoj dodaten opis na hrbtni strani naslovne strani. To so datum inventarizacije, način dobave (obvezni izvod, dar, zamena, nakup), temu je dodana še signatura in sedaj, v dobi računalnikov, še identifikacijska številka (ID). Žal nam je v večini primerov nedostopen podatek, kdo vse je to knjigo imel v rokah, vendar bi to dejstvo danes knjižničarjem zelo koristilo, da bi lahko izsledili tiste posameznike, ki brez trohice slabe vesti uničujejo našo nacionalno dediščino – podčrtavanje besedil, trganje posameznih listov iz knjig, hranjenje v neprimernih pogojih (vlaga, umazanija) itd. V naši knjižnici že nekaj let razmišljamo, da bi ob našem kulturnem prazniku 8. februarju enkrat javnosti prikazali nekaj najbolj »izstopajočih primerkov« in s tem opozorili na »njihov« neprimeren odnos do kulturne dediščine. Tretji del, ki sestavlja osebno izkaznico knjižnice, so njene inventarne knjige in katalogi (abecedno imenski, stvarni in UDK katalogi). Seveda bi temu lahko dodali še popolne sezname ljudi, ki so v knjižnici delali (med njimi nekatera prav znana imena, kot Matija Čop, Fran Levstik in drugi), in sezname vseh obiskovalcev knjižnice (uporabnikov ter vidnih domačih in tujih gostov). Predvsem pa bi iz zgoraj naštetih podatkov lahko spisali bogato zgodovinsko dokumentirano knjigo »Zgodovina NUK« – žal naša knjižnica ni bila deležna niti tiste drobne predstavitve v zbirki »Naravni in kulturni spomeniki Slovenije«, ki šteje skupno že preko 200 zvezkov!

Po tej »javni« predstavitvi knjižnice lahko preidem na osrednjo temo referata

»Zaklenjena misel«, v katerem bom podala kratko zgodovino nastanka in delovanja tega – večkrat povsem po nepotrebnem – razvpitega »D-fonda (direktorjev fond)«.

Časovno bi ga lahko datirali kar s samim aktom ustanovitve Narodne in univerzitetne knjižnice – NUK, ki je bil objavljen v *Uradnem listu Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, 1/2, št. 46 (24. 10. 1945), uredba 328. Med členi, ki bolj podrobno opredeljujejo njeno delovanje in naloge, je za našo temo zanimiv predvsem 6. člen: »Narodni in univerzitetni knjižnici se pošiljajo tudi take knjige in druge tiskane stvari, katerih razpečevanje je iz katerih koli razlogov prepovedano.« Za lažje razumevanje smisla tega člena moramo pogledati še takratni Zakon o tisku, ki je bil objavljen v *Uradnem listu Demokratične federativne Jugoslavije*, št. 65 (31. 8. 1945) in ga je podpisal dr. Ivan Ribar – predvsem poglavja III–V, ki govorijo o prepovedih v zvezi s tiski in o kazenskih določbah. Bistveno je zajeto v 11. členu, ki pravi:

»Prepoveduje se razširjanje in prodajanje posameznih knjig in drugih tiskanih stvari, ako vsebujejo:

1. propagiranje, izzivanje ali razpihovanje narodnostnih ali verskih neenakosti, mržnje ali razdora;
2. pozivanje državljanov na upor, diverzijo ali sabotažo;
3. pozivanje državljanov na nasilno rušenje ustavne ureditve DFJ;
4. žalitev in obrekovanje prijateljskih držav z namenom, da bi se motili dobri mednarodni odnošaji in mednarodni mir;
5. odobravanje ali podpiranje delovanja zunanjih sovražnikov DFJ;
6. pozivanje, naj se ne izpolnjujejo vojaške dolžnosti;
7. širjenje neresničnih in razburljivih vesti, ki ogrožajo državne in narodne koristi;
8. izdajanje vojaških tajnosti;
9. žalitve ali obrekovanje vrhovnih zveznih in federalnih predstavniških zborov DFJ;
10. huda žalitev morale, pozivanje k zločinstvu.«

Petnajsti člen istega zakona govori o inozemskem tisku, ki sicer sme prihajati v državo brez poprejšnjega dovoljenja, vendar ob upoštevanju zgoraj citiranega 11. člena. Za nas je zanimiv predvsem 2. odstavek tega 15. člena, ki pravi:

»Izjemno od prejšnjega odstavka je dopustno prihajanje in razširjanje v naši državi časnikov, knjig in drugih spisov, ki se v inozemstvu tiskajo v jezikih naših narodov ali ki so namenjeni našim narodom, le po poprejšnjem dovoljenju zveznega ministrstva za informacije. Ako minister prihajanja in razširjanja takih spisov v naši državi ne dovoli, se to objavi v Uradnem listu DFJ.«

V petem poglavju so opredeljene kazenske določbe v zvezi s tiskom – krivci tega zakona se kaznujejo z odvzemom prostosti od enega do petih let.

Vsa ta določila, povezana s tiskom, se nato ponavljajo oz. dopolnjujejo še v zakonih o tisku iz let 1960, 1965 in 1974.

In sedaj pogledjmo, *koga* je imela oblast v mislih, ko je govorila o zunanjih sovražnikih Jugoslavije, ki bi lahko kvarno vplivali na državljane in na moralo ljudi. Šlo je predvsem za politično emigracijo – ljudi, ki so se ob koncu druge svetovne vojne umaknili v tujino in se najprej »začasno« naselili po begunskih taboriščih v Avstriji in v Italiji – sprva v neposredni bližini meje, saj so računali le na krajše (morda 14-dnevno) bivanje v tujini, dokler se ne umirijo revanšistični apetiti zmagovalcev. V tej pisani množici ljudi najdemo poleg velikega števila vojakov (domobrancev oz. Slovenske narodne vojske, tj. skupno ok. 14.000 oseb) tudi veliko preprostega, predvsem dolenskega kmečkega prebivalstva, ki so nasledli politični propagandi in sledili umikajoči se vojski; nadalje so tu številni duhovniki in katoliška inteligenca ter medvojno politično vodstvo, ki je računalo na podporo zahodnih zaveznikov in na njihov strah pred širjenjem komunizma v Evropi.

In v teh skromnih begunskih taboriščih je že 5. maja 1945 v taborišču Visco (Italija) izšel prvi begunski časopis *Jugoslovanski vestnik*, v Avstriji pa je nekaj dni za tem – 12. maja 1945 – v Lienzu izšel časopis *Demokratska Slovenija*, ki ga je izdajal Narodni odbor za Slovenijo (Ruda Jurčec, Andrej Uršič in dr. Tine Debeljak). Namen teh časopisov je bil predvsem informativne narave – obveščanje beguncev z odredbami zavezniških oblasti, informacije o dogajanju v Sloveniji, v Jugoslaviji in v svetu. Seveda je bilo med tem tiskom tudi veliko propagandnega gradiva, ki ni bilo namenjeno samo beguncem, ampak tudi njihovim somišljenikom, ki so ostali v domovini. S pomočjo tega tiska naj bi po eni strani pomagali zrušiti vladajoči komunistični režim, po drugi strani pa razkrili predvsem poboje domobrancev in drugih političnih nasprotnikov novega režima. Zato je razumljivo in pričakovano, da se je oblast v domovini zelo zanimala za ta emigrantski tisk, ga sistematično zbiralala za svoje potrebe – predvsem kot informacijo o delovanju političnih nasprotnikov in njihovih načrtih za prihodnost. Ker pa je ta tisk prinašal tudi nekatere »tabu« teme, ki so jih hoteli oblastniki skriti pred množicami, so ga dosledno prepovedovali in uničevali. Dokaz za to, kako se je oblast »bala« te sovražne politične propagande, so številni politični procesi v prvih povojnih letih – proti ljudem, ki so imeli že med vojno stike s tujino (Nagodetov proces), proti tistim, ki so na različne načine prišli do emigrantskega tiska (bodisi da so ga v Slovenijo prinesli ilegalno kurirji ali da je gradivo prišlo s pošto pošiljko).

Tudi v NUK je sem in tja »zašla« kakšna taka nepovabljenka pošta. In tako kot se je že med vojno za in med knjižnimi policami skrival ilegalni partizanski in belogardistični tisk, se je stara praksa nadaljevala tudi po vojni. Šeasoma je ta tisk dobil svoje stalno mesto v direktorjevi sobi, saj je bil on sam neposredno odgovoren za dosledno izvajanje veljavne zakonodaje (predvsem zakona o tisku!). Dovoljenje, da NUK lahko zbira tudi tisto »sloveniko«, ki izhaja izven Jugoslavije, pa je bilo na drugi strani pogojeno z zagotovilom, da bo knjižnica tovrstno gradivo strokovno obdelala, vendar ga hranila v posebnih prostorih in ga izposojala izključno za raziskovalno-znanstveno delo. Ob tem je prihajalo do številnih nesmislov – npr. listki z bibliografskimi podatki

niso bili prezentni v javnem katalogu knjižnice, bili pa so vključeni v redne, tiskane izdaje *Slovenske bibliografije* (SB) – v 2. zv. SB, ki je izšel leta 1949 z dodatkom za leta 1945–1948, so bili bibliografski podatki o treh knjigah, ki jih je napisal emigrant iz begunskega taborišča (Karel Mauser). Zelo pogosto je bilo za neupoštevanje emigrantskega tiska v izdajah SB krivo zgolj dejstvo, da se upoštevali samo tista dela, ki so v NUK fizično prisotna. Dodatno težavo je predstavljal tudi zapozneli prihod tega gradiva, saj so dela povečini prihajala kar z nekajletno zamudo. SB je nekako tolerirala 2–5-letno zamudo (enota je bila označena z *).

Izhajanje emigrantskega tiska je bilo zelo težko spremljati z običajnimi bibliografskimi pomagali, ker ga nacionalne bibliografije držav, v katerih so emigranti živeli, niso vključevale. Nekoliko bolje je bilo s tistim tiskom, ki je izhajal v zamejstvu (v Italiji in Avstriji), ker je bil vključen v nacionalno bibliografijo obeh sosednjih držav, pa tudi več možnosti je bilo, da je tako gradivo na skrivaj prišlo v Jugoslavijo. Delni pregled nad emigrantskim tiskom so omogočale občasne bibliografije samih emigrantov v njihovih časopisih, uporabljati pa se je dalo tudi številne druge možnosti, npr. knjižne ocene, polemike, prednaročniške razpise in podobno. Še veliko bolj zapleteno, kot je bilo evidentiranje tega tiska, pa je bila njegova fizična nabava. Knjižnica se je posluževala predvsem dveh načinov zbiranja:

1. Institucionalizirano – posredno zbiranje, ki je potekalo preko pooblaščenih uvoznikov (npr. ADIT), vendar je morala knjižnica pred tem sama poskrbeti za uvozno dovoljenje. Ta postopek je potekal na sledeči način: NUK je moral nasloviti »Prošnjo za vnašanje tujih časopisov« na Zvezni sekretariat za notranje zadeve – Upravo za upravne zadeve v Beogradu. Tej vlogi je bil priložen točen seznam časopisov, ki jih želimo prejemati, in naveden je moral biti tudi naš uvoznik (ADIT). Vendar tak dopis s strani NUK-a ni bil odposlan direktno v Beograd – pred tem smo morali dobiti še soglasje oz. podporo Republiškega sekretariata za notranje zadeve na Kidričevi ulici v Lj., ki je potem vlogo posredoval naprej v Beograd. Na srečo naša prošnja nikoli ni bila zavrnjena!
 - S sporazumnim odstopom gradiva, ki se je zbiralo pri RSNZ (pretežno kot za plembe gradiva na meji) in ki je zaradi starosti zanje izgubilo svoj operativni pomen.
 - Iz darov Slovenske izseljenske matice – del njihove dokumentacije.
2. Neformalno – neposredno zbiranje, ki je potekalo na več načinov:
 - Neposredne prošnje vodstva knjižnice in posameznikov (osebna poznanstva nekaterih zaposlenih z ljudmi v tujini – Žužek, Bajec), ki so bili zadolženi za zbiranje, obdelavo in hranjenje tega gradiva avtorjem in izdajateljem v emigraciji.
 - Preko slovenskih knjižnic v zamejstvu (Trst, Celovec), ki so veliko lažje vzpostavile neposredne stike z emigracijo, nekaj tega gradiva pa je bilo pri njih celo v prosti prodaji in so ga te knjižnice kupile izrecno za NUK – finančno smo to ponavadi izpeljali preko zamen.
 - Darovi posameznikov in avtorjev, ki so se zavedali pomena emigrantskega tiska in njegove prisotnosti v nacionalni knjižnici. Med avtorji vsekakor izstopa dr.

Tine Debeljak, ki je vse svoje knjige sam podaril naši knjižnici. Ob tem naj omenim še dejstvo, da je npr. Zdravko Novak v ZDA sam ustvarjal t. i. »Zdomsko knjižnico«, vendar po njegovi smrti v 70-ih letih tega nihče več ni nadaljeval (danes se ta zbirka nahaja v Sloveniku v Rimu).

Prav ta »previdna politika« osrednje nacionalne knjižnice je imela tudi svoje negativne učinke med številnimi emigranti, ki so NUK prištevali med ostale režimske institucije in ji niso hoteli posredovati svojih tekstov. Na našo nesrečo se je od nekod še razširila trditev, da se v NUK emigrantski tisk sistematično uničuje – in ta trditev pri nekaterih še danes živi! Z današnjega zornega kota je seveda možna tudi razlaga, da so do takega sklepa prišli preprosto zato, ker so gradivo v NUK poslali, potem pa ga ni bilo mogoče najti ne v javnem katalogu ne v *SB* (zamuda od izida!) – bilo pa je skrito v direktorjevi pisarni in praktično nedostopno javnosti. Zato nas tudi ne prese- neča dejstvo, da je bilo npr. v letu 1978, ko se začne voditi pisna evidenca uporabni- kov D-fonda, samo 9 uporabnikov (danes se število uporabnikov giblje okoli 130 letno). Pot do gradiva je bila občutno »predolga« – najprej si je bilo potrebno pridobi- ti izjavo institucije, za katero se je raziskava delala, nato je uporabnik moral dobiti pisno dovoljenje direktorja knjižnice in sledila je še bolj mučna pot v rokopisno čital- nico, kjer si delal vseskozi pod budnim očesom »varuha zbirke« – uporaba je bila samo prezenčna, izposoje na dom ni bilo, lahko pa si izpisal posamezne članke oz. odlomke (zamudno!). Še bolj mučen pa je bil občutek, da je ta evidenca vedno na vpogled tudi delavcem RSNZ! Ali ni potem povsem razumljivo, da so se tisti, ki so tovrstno gradivo potrebovali ali ga zgolj iz svoje lastne radovednosti želeli brati, odšli v zamejske knjižnice in si ga tam izposodili ter se tako izognili policijskemu nadzoru v domovini. Škoda, ki je s tem nastala, se pač ujema s splošno tendenco enoumja, ki je oviralo načelno sicer veljavno stališče, da je NUK skupno hranilišče vse slovenske duhovne ustvarjalnosti v obliki tiskane besede.

Tisk slovenske politične emigracije je zelo obsežen. Gojili so vse literarne zvrsti ter publicirali v knjižni obliki, v periodičnem tisku, prikazovali na gledaliških odrih in na literarnih večerih. Vsebina večine del je tesno navezana na medvojne in povojne dogodke v domovini in šele veliko kasneje se je ta literatura »osvobodila« te travme in začela dobivati svobodnejši izraz. Poleg leposlovja so izdajali še naslednje:

- informativna in politična glasila, časopisi in revije;
- šolsko, učno gradivo;
- verski tiski (molitveniki, premišljevanja);
- propagandno-pričevanjejsko gradivo (objava dokumentov, pričevanj);
- znanstvena publicistika (predvsem s področja ekonomije, prava, zgodovine).

Poleg uradnih določil, ki so omejevala uporabo in posedovanje emigrantskega tiska, so znotraj same knjižnice obstajala pisana in tudi nekatera nenapisana pravila. Poglejmo najprej tista prva, ki so pomembna zaradi samega dejstva, da so bila zapisa- na, pa čeprav jih je poznal le relativno ozek krog zaposlenih (samo vodje oddelkov, kjer se je emigrantski tisk obdeloval). Na sestanku, ki so se ga udeležili vsi vodje obdelave, so 9. 4. 1976 sprejeli naslednji postopek:

1. Označevanje D-izvoda prevzame vodja nabavnega oddelka; pri tem sta mu v pomoč ravnatelj in vodja stvarnega kataloga.
2. Preden vodja nabavnega oddelka odda D-izvode v obdelavo, o tem obvesti ravnatelja.
3. Z vsakim izvodom potuje listek nabavnega oddelka; na hrbtu listka obdelovalec zapiše datum prejema izvoda in se podpiše.
4. D-izvod obdelujejo izključno vodje nabavnega oddelka, inventarnega kataloga, abecedno imenskega kataloga in stvarnega kataloga; izvod ima pri obdelavi vso prednost.
5. Vodja stvarnega kataloga poskrbi, da se izvod tehnično opremi in odda v skladišču, katalogni listki pa signirajo in oddajo v rokopisnem oddelku.
6. Arhivski izvod in duplikati potujejo skupaj s postavitvenim izvodom in se skupaj z njim tudi hranijo.
7. Dokler je D-izvod v oddelku, ga hrani vodja oddelka pod ključem (zato 1. del naslova referata – »Zaklenjena misel«).
8. V skladišču se D-izvodi hranijo pod posebnim režimom; ta del skladišča oskrbuje rokopisni oddelek (tudi zato naslov referata »Zaklenjena misel« – ta del skladišča je bil dejansko z železno mrežo oddeljeni del rednega skladišča, do katerega so imeli pristop samo delavci rokopisne zbirke).
9. Katalogni listki se hranijo v rokopisnem oddelku in ne gredo v javne kataloge.
10. Zaplenjene posamezne številke časnikov oz. časopisov jugoslovanske proizvodnje hrani oddelek periodičnega tiska pod posebnim režimom in ločeno od časnika oz. časopisja; zaplenjene knjige iz jugoslovanske proizvodnje se hranijo med D-izvodi.
11. Kdor opazi v redni postavitvi literaturo, ki bi sodila med D-tiske, je dolžan to takoj javiti vodji nabavnega oddelka, ki poskrbi, da se izvod prestavi, listki pa poberejo iz javnih katalogov in hranijo med listki za D-izvode.

V omenjenem zapisniku so dodana tudi določila glede bibliografije člankov – za potrebe *SB* se izpisujejo vrednejši članki iz zbornikov, tehtnejših koledarjev, šolskih izvesti in časopisov (revij); izpisuje se zgolj leposlovje in članki trajnejše vrednosti (s področja zgodovinopisja, umetnosti itd.). V zadnjem delu tega zapisnika je izražena tudi želja in potreba po dodatni zaposlitvi strokovno usposobljenega bibliotekarja, ki bi sam v celoti prevzel vso skrb za pridobivanje, obdelavo in izposajo tega »spornega« gradiva. To bi namreč bilo tudi v »smislu upoštevanja predpisov o družbeni samozaščiti« (citata iz zapisnika) – oz. povedano bolj direktno – »nadzorovati bi bilo treba le enega samega delavca«, in ne 4 ali 5 (opomba – to se je kasneje tudi v resnici dogajalo z mano, saj so ljudje iz Slavije prihajali na »prijateljske« pogovore z menoj sprva vsake 3–4 mesece, proti koncu 80-ih let pa je tudi tam zavel nov veter in je bilo tovrstnih srečanj vse manj). Ta strokovni zapisnik je bil sestavni del vloge, ki jo je takratni ravnatelj NUK dr. Branko Berčič naslovil na predsednika IS SRS dr. Avgušтина Laha, v vednost pa je bilo poslano tudi Francu Šaliju na CK ZKS in Branku Ziherlu (RSNZ).

Podobne vloge in prošnje so na ustrezne institucije romale še nekajkrat – dokler ni prišlo leta 1979 do prvega resnejšega pristopa k reševanju tega perečega problema. Na to delovno mesto so zaposlili upokojeno sodelavko RSNZ, ki je v razmeroma kratkem času vestno uredila gradivo, naredila popis manjkajoče periodike in naredila tudi prve sezname emigrantskega gradiva, po katerih je potem nabavni oddelek NUK začel sistematično nabavljati manjkajoče gradivo. Toda to je bila zgolj začasna rešitev in knjižnica si je še naprej prizadevala dobiti sredstva in odobritev za redno zaposlenega bibliotekarja, ki bi ob emigrantskem tisku skrbel tudi za pridobivanje izseljenskega gradiva, ki pa ni bilo podvrženo isti proceduri pri obdelavi in hranjenju kot prvo.

In tako smo že v letu 1982, ko sem sama prevzela »skrb« za D-fond. Priznam, da začetki tudi zame niso bili lahki. Po stroki sem sicer zgodovinarica in sociologinja, toda takrat sem bila brez vsakega bibliotekarskega znanja, gradivo, za katerega sem morala skrbeti, pa mi je bilo popolna neznanka. Morda pa je bilo prav to dejstvo na drugi strani zame poseben izziv za delo – vse, karkoli sem naredila, je bilo takoj opaženo. Čisto rutinski obdelavi gradiva je v naslednji fazi sledila bibliografija člankov – in bolj ko so se polnili predalčki z novimi in novimi podatki (danes obsega katalog člankov že okoli 17.500 listkov), bolj je raslo tudi zanimanje uporabnikov za to gradivo. Najprej so se »okorajžili« literarni zgodovinarji, nato so jim sledili zgodovinarji in politologi. Tudi sam »režim« izposoje se je počasi sproščal. Najprej se je leta 1984 sprostila uporaba leposlovja in verskega tiska, proti koncu osemdesetih let pa tudi vse preostalo gradivo. Le izposoja na dom je bila še vedno zelo redka, rekla bi celo le izjemna, in to iz preprostega razloga, ker smo imeli veliko večino gradiva samo v enem izvodu, ki ga kot nacionalka v nobenem primeru ne smemo izposojati – pri tem imam v mislih sloveniko.

Ob našem D-fondu so si tudi nekatere druge knjižnice prizadevale, da bi dobile dovoljenje za uvoz t. i. emigrantske publicistike – npr. Knjižnica Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštituta za novejšo zgodovino), vendar tega dovoljenja niso dobili. Zataknilo se je celo pri nabavi *Primorskega biografskega leksikona*, ker so bili vanj vključeni tudi zamejski, izseljenski in zdomski (emigrantski) pisci.

Bolj potihoma in vztrajno pa je nastajala podobna zbirka v Univerzitetni knjižnici v Mariboru, ki ji je v slovenskih razmerah priznana tudi vloga »arhivske knjižnice«, kar v praksi pomeni, da če bi slučajno prišlo do poškodbe ali uničenja fonda NUK-a, bi se slovenika nadomestila iz njihovega fonda. V popisu (oz. seznamu) prepovedane – izobčene literature v UKM, ki ga je pripravil kolega Mirko Nidorfer iz UKM, je avtor v uvodu med drugim zapisal: »V katalog so vključene vse knjige in revije, ki so imele rdeče podčrtano signaturo in so bile v večini primerov izločene iz skladišča v 'bunker', podobno so bili tudi izločeni kataložni listki iz vseh katalogov. Danes (1990) je to stanje ad acta in so od danes dalje vključene te publikacije med ostali knjižnični fond za javno uporabo. To gradivo je zelo nepopolno (...), ker se to gradivo v UKM ni sistematično zbiralo in je bil dotok v glavnem na osnovi darov; ker UKM opravlja tudi arhivsko funkcijo za sloveniko in ker gre za publikacije, ki bi jih

bilo težko dopolniti, mora UKM to gradivo tudi fizično zaščititi s tem, da bo dostopno vsem uporabnikom samo v čitalniških prostorih UKM. V celoti so v UKM zbrali (glede na objavljeni seznam) 223 enot in če temu številu odštejemo 35 enot, ki predstavljajo koledarje in dve reviji (*Meddobje* in *Vrednote*), pridemo do števila 188. Ko sem primerjala njihov seznam z našim katalogom D-fonda, sem presenečena ugotovila, da je bilo med njimi kar 74 takih, ki smo jih v NUK-u vključili v redni fond knjižnice in se nikoli niso nahajale v D-fondu – npr. dela Stanka Janežiča, Metoda Turnška ter nekatera Kunčičeva in Beličičeva dela. Še bolj preseneča dejstvo, da so v UKM imeli v bunkerju tudi nekatera dela Tineta Hribarja, Veljka Rusa in Janeza Jerovška – njihova dela iz 70-ih let.

In kakšno je današnje stanje D-fonda?

1. D-fond še vedno obstaja – in to predvsem zaradi želje samih uporabnikov, ki dobijo vse informacije o njem na enem mestu, in to praktično takoj. Je pa ves fond tudi računalniško obdelan in tako dostopen pravzaprav vsem uporabnikom.
2. Izposoja – je možna in tudi za to gradivo veljajo isti pogoji izposoje kot za vse drugo gradivo NUK-a.
3. D-fond je do neke mere zaključena celota – izjemoma se dopolnjujejo in tu hranijo begunski tiski (gradivo iz obdobja 1945–1950, ki je danes izredno redko in zato toliko bolj dragoceno); za vse gradivo poskušamo dobiti tudi še vsaj po en (arhivski) izvod in še vedno se tukaj hrani in obdeluje periodika (kontinuanda).
4. Ob tem starem »emigrantskem D-fondu« pa nastaja nov »zaprti fond«, ki ga od nas zahtevajo nekateri izdajatelji – v mislih imam predvsem gradivo, ki nosi pečat strogo zaupno (gradivo in učbeniki, ki ga izdajajo vojaški organi), ter gradivo nekaterih združenj – razni psihološki testi, ki so dostopni zgolj usposobljenim psihologom.
5. Morda samo kot hudomušna zanimivost – v trezorju, kjer se hranijo izvodi D-fonda, je že od vsega začetka vladala »sprava med knjigami« – na eni strani polic so stali D-izvodi, na nasprotni strani pa partizanski, medvojni ilegalni tiski.
6. In kako je s podobnimi fondi po svetu – moje izkušnje so vezane predvsem na knjižnice s področja Jugoslavije, ki so vse po vrsti imele svoje D-fonde prepovedanega emigrantskega tiska, vendar nobena med njimi ni tega zbirala sistematično in načrtno, zato je danes naš fond v bistvu unikatna zbirka na vsem nekdanjem jugoslovanskem področju. Bolj zanimiva pa je moja »madžarska izkušnja«. V njihovi nacionalni v Budimpešti so nam pred leti pokazali njihov D-fond, ki so ga sestavljala dela odpadnikov komunizma – zbrana dela Josipa Broza Tita, Kardelja, Kidriča. Da pa zbirka ne bi bila tako suhoparna, so ji priključili tudi vso pornografsko literaturo, ki bi lahko kvarno vplivala na moralno ljudi.

Naj svoj referat zaključim z mislijo, da nam danes D-fond služi tudi kot spomin na čase, ko smo se v Sloveniji bali tudi knjig in jih skupaj z mislimi, ki so bile zapisane v njih, shranili pod ključ!

(Izbrani viri in literatura: Arhiv NUK (hrani se v Rokopisni zbirki NUK); *Uradni list SNOS in NVS*, št. 46 (24. 10. 1945); *Uradni list DFJ*, št. 65 (31. 8. 1945); E. Kodrič-

Dačić, *Jaz, Cerberus /ali/ Cenzura v knjižnicah*, Ljubljana: NUK, 1996; R. Švent, Prepovedani tiski v NUK, *Knjižnica*, 41/1997, št.1, str. 137–141; R. Švent, *Publicistična dejavnost slovenske emigracije po drugi svetovni vojni: magistrsko delo*, Ljubljana: samoizdaja, 1992; R. Švent, *Slovenski tisk v zdomstvu po letu 1945*, Ljubljana: NUK, 1991.)

M. Klemenčič: Slovensko izseljensko gradivo oziroma gradivo za zgodovino slovenskega izseljenstva lahko razdelimo na dva dela: na gradivo, ki je nastajalo v deželah odseljevanja, in na gradivo, ki je nastajalo v deželah priseljevanja. Za praktične potrebe ustrežnejša pa je delitev gradiva na tisto, ki se nahaja v deželah priseljevanja, in na tisto, ki se nahaja v deželah izseljevanja. Ugotavljamo lahko, da se precej izseljenskega gradiva, ki je sicer nastalo v deželah priselitve slovenskih izseljencev, nahaja tudi v slovenskih arhivih, kamor so ga prinesli številni izseljenci, še zlasti izseljenci povratniki. V tem primeru gre v glavnem za osebne arhive ali pa za arhive organizacij, ki so jim ti izseljenci povratniki predsedovali.

Gradiva za zgodovino slovenskega izseljenstva pa lahko delimo še na običajna arhivska gradiva, ki se kot takšna nahajajo v državnih arhivih, ter na specifična gradiva, ki se nahajajo v specializiranih arhivih ali pa pri zasebnikih (v večini primerov pri predsednikih ali tajnikih posameznih društev). Med gradivom za proučevanje izseljenske zgodovine je še najlažje priti do gradiva za zgodovino slovenskih etničnih župnij – kolikor je to seveda ohranjeno – saj se le to nahaja v arhivih škofij, v okviru katerih so delovale slovenske etnične župnije.

V nadaljevanju se bom posvetil zlasti vprašanju arhivov, arhivskega gradiva, pa tudi pisanih virov za zgodovino slovenskih naselbin in tistih pomembnih posameznikov v Združenih državah Amerike, ki so delovali izven slovenskih naselbin. Osnovo za identifikacijo slovenskih naselbin seveda predstavljajo društva, etnične župnije in narodni domovi, v katerih so slovenski izseljenci delovali.

Med viri za proučevanje izseljenske zgodovine lahko postavimo na prvo mesto statistične vire o izseljevanju. Pri tem moramo razlikovati med statistikami dežel izseljevanja in statistikami dežel priseljevanja. Ker je bila v obdobju intenzivnega izseljevanja slovenskega prebivalstva (pred prvo svetovno vojno) velika večina slovenskega etničnega ozemlja vključena v okvir Avstro-Ogrske, manjši del (Beneška Slovenija) pa je pripadal Italiji, je ob proučevanju statistik izseljevanja s slovenskega etničnega ozemlja potrebno upoštevati predvsem avstro-ogrske statistične vire. Za obdobje med obema svetovnima vojnima (1918–1941), ko je bilo slovensko etnično ozemlje razdeljeno med Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko, nam pri proučevanju izseljevanja pomagajo statistike vseh omenjenih držav o izseljevanju.

Drugo kategorijo pa tvorijo statistični podatki, ki so jih zbirale statistične službe dežel priseljevanja. Med temi so v primeru ZDA najpomembnejši podatki ljudskih štetij, s katerimi so oblasti že od srede 19. stoletja ugotavljale, iz katerih držav prihaja zunaj ZDA rojeno priseljensko prebivalstvo. Pri tem je za podrobno identifikacijo slovenskih naselbin pomembno doslej skoraj še neuporabljeno gradivo ameriškega ljudskega štetja za leto 1910 po materinem jeziku, ki ga ameriški zvezni statistični

urad v zadnjih letih izdaja na mikrofilmih. Popisni podatki, ki so zbrani na nivoju okrajev, nam nudijo tako rekoč neizčrpni vir informacij o vseh osebah, zajetih v tem popisu. Poleg podatkov o imenu in priimku nam daje popis številne osebne podatke o popisani osebi (spol, starost, raso, zakonski stan, koliko let je posamezna oseba poročena). Pri teh osebnih podatkih moramo še posebej omeniti podatek o številu rojenih in številu še živečih otrok pri poročenih ženskah, iz katerega je razvidna smrtnost med otroki. Seveda pa ne smemo prezreti podatkov o bivališču (kraj, ulica, hišna številka), saj na podlagi le-teh lahko določimo lego slovenske naselbine znotraj posameznega kraja. Med osebnimi podatki moramo omeniti še podatke o letu priselitve v ZDA ter podatke o zaposlitvi (poklic, vrsta obrata, kjer je oseba zaposlena, podatki o nezaposlenosti nekaterih posameznikov itd.), šolski izobrazbi ter lastništvu nepremičnin (stanovanj, hiš, zemljišč itd.). Za študij nacionalne strukture prebivalstva so ob podatkih o materinem jeziku pomembni zlasti podatki o državi rojstva, ki nam jih uradno ameriško štetje za leto 1910 daje tako za popisano osebo kakor tudi za njene starše. Ob tem je potrebno še omeniti, da je bilo ljudsko štetje leta 1910 prvo, ob katerem so v ZDA ugotavljali materni jezik priseljenskega prebivalstva prve in druge generacije. V uvodnem poglavju objav podatkov tega štetja, ki so na nivoju zveznih držav izšla tudi v knjižni obliki, so ameriški statistiki opozorili, da so materni jezik prebivalstva deloma ugotavljali že pri prejšnjih ljudskih štetjih prebivalstva, vendar pa so deloma prilagodili ugotavljanje države rojstva priseljenskega prebivalstva etničnim mejam v Evropi. Materni jezik priseljenskega prebivalstva so ameriška ljudska štetja ugotavljala vse do leta 1970 (izjema je le ljudsko štetje leta 1950, ko materne jezika niso ugotavljali), od leta 1980 dalje pa uradne statistike beležijo prebivalstvo glede na etnični izvor. Iz omenjenega je razvidno, da predstavlja gradivo ameriškega ljudskega štetja za leto 1910 po materinem jeziku neprecenljiv vir za raziskovanje slovenskega izseljenstva, zlasti za natančno lociranje slovenskih naselbin znotraj posameznih krajev. Na žalost pa so podatki ljudskega štetja za leto 1910 doslej edini, ki so bili objavljeni v taki obliki. Kmalu bodo na razpolago tudi podatki ameriškega ljudskega štetja za leto 1920, s katerimi bo mogoče dopolniti dosedanja spoznanja zgodovine slovenskih naselbin v ZDA.

Med statističnimi podatki so omembe vredna tudi letna poročila pooblaščenecv za priseljevanje, ki nam prav tako dajejo za vsako leto od 1898–1952 številne statistične podatke. Tudi tu so podatki ohranjeni na mikrofilmih, vendar pa je v tem primeru identifikacija slovenskih izseljencev težja iz dveh razlogov. Prvič zato, ker jih lahko iščemo na ladjah, ki so prišle iz najrazličnejših pristanišč, in drugič zato, ker so Slovenci »po rasi oziroma narodnosti« šteti skupaj s Hrvati.

Številna vprašanja iz zgodovine slovenskih naselbin in slovenskega izseljenstva v ZDA na splošno nam razrešujejo tudi gradiva posameznih škofijskih arhivov. Gre za različna statistična poročila župnikov svojim nadrejenim o številu faranov, številu šoloobveznih otrok ipd. in za korespondenco med župniki na eni ter škofi in njihovi sodelavci na drugi strani. Veliko je tudi gradiva, ki odstira neznanke glede nastanka in razvoja posameznih slovenskih župnij, gradnje cerkva ter župnijskih poslopij in

dokumentov o finančnem poslovanju župnij ter o reševanju posameznih problemov (še zlasti v zvezi s problemi pokopališč), s katerimi so se srečevale posamezne župnije. Škofijski arhivi pa tudi nekateri dokumenti, ki se nahajajo v posameznih župnijah, nam pomagajo rekonstruirati tudi razvoj slovenske skupnosti v posameznih naselbinah ter zgodovino pomembnejših ljudi, ki so bili člani teh župnij. Pri tem gre na eni strani za župnijske kronike, na drugi pa za knjige o rojstvih (*«Registrum Baptizatorum»*), porokah (*«Registrum Martimoniorum»*) in umrlih (*«Record of Interments»*), do katerih pa raziskovalcu ne uspe zmeraj priti. Zgodovino delovanja posameznikov, ki so se visoko povzpeli v cerkveni hierarhiji (zlasti škofov in pomožnih škofov) in so bili slovenskega porekla, bi lahko pisali na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hranijo škofijski arhivi.

Za raziskovanje zgodovine slovenskega izseljenstva so pomembni tudi viri, ki pričajo o zgodovini slovenskih narodnih domov. V glavnem gre za zapisnike narodnih domov o njihovem nastajanju in razvoju kakor tudi o njihovem finančnem poslovanju. Pri tem lahko raziskovalci te problematike – če imajo seveda srečo – naletijo tudi na korespondence v zvezi s poslovanjem slovenskih narodnih domov ter posameznih društev bratskih podpornih organizacij, ki so delovala v teh domovih.

Ko že omenjamo vire o zgodovini bratskih podpornih organizacij, je potrebno poudariti, da jih moramo obravnavati na dveh nivojih: na nivoju celotne podporne organizacije in na nivoju posameznih društev, ki so delovala v posameznih slovenskih naselbinah. V obeh primerih gre v glavnem za zapisnike teh organizacij. Tako je za pisanje zgodovine poslovanja celotne organizacije potrebno upoštevati zapisnike konvencij ter zapisnike glavnega odbora, ki so bili navadno objavljeni tudi v glasilih bratskih podpornih organizacij in povedo pravzaprav vse o delu posamezne bratske podporne organizacije, pa tudi o sporih v okviru njenega delovanja. Ob tem pa moramo opozoriti, da so bili zapisniki, ki so bili objavljeni v glasilih in časopisih, včasih nekoliko prilagojeni, tako da je za posamezne zadeve koristno uporabiti tudi originale, če so le ti seveda ohranjeni. Več problemov glede ohranjenosti se pojavlja pri zapisnikih posameznih društev, saj le-ti navadno niso bili objavljeni v časopisih. Predvsem za zapisnike starejših društev velja, da je prava sreča, če jih najdemo ohranjene. Čeprav so nekatere bratske podporne organizacije poskušale pridobiti zapisnike posameznih društev in jih zbrati v svojem arhivu, jim to ni pretirano uspevalo. Kljub dejstvu, da niso ohranjeni vsi zapisniki, pa predstavljajo koristno pomagalo pri pisanju posameznih društvenih zgodovin. V veliki večini jih hranijo tajniki ali predsedniki društev.

Enega najpomembnejših, hkrati pa tudi neizčrpnih virov za zgodovino slovenskega izseljenstva pa predstavljajo slovenski izseljenški časopisi, ki so danes v veliki meri ohranjeni na mikrofilmih v časopisni čitalnici Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, v ZDA pa v Immigration History Research Centru v St. Paulu v Minnesoti. Čeprav predstavljajo časopisi kot gradivo za raziskovalce izseljenške zgodovine svojevrsten problem, s katerim se na tem mestu ne bom ukvarjal, pa so ravno časopisni viri velikokrat edina oblika informacije o nekaterih dogodkih, povezanih z zgodovino slovenskega izseljenstva.

Pri proučevanju virov o slovenskem izseljenstvu ne smemo spregledati biografij nekaterih pomembnih slovenskih izseljencev. Raziskovalec slovenskega izseljenstva bo za pisanje biografij omenjenih uglednih posameznikov našel gradiva v najrazličnejših arhivskih ustanovah – za Adamiča najdemo gradivo v njegovem osebnem arhivu na princetonski univerzi (New Jersey). Za študij prispevkov slovenskih izseljencev v političnem življenju posameznih mest, držav ali celotnih ZDA nam služijo »direktoriji«¹ mest in zveznih držav, za študij volilnih kampanj teh izseljencev pa etnični pa tudi splošni ameriški časopisi. Za pisanje biografij politikov pa nam služi vse gradivo, ki se nanaša na omenjeno tematiko, še zlasti pa osebni arhivi in korespondence omenjenih oseb.

Za študij odnosa izseljencev do stare domovine so uporabni v glavnem le podatki etničnega časopisja ter arhivsko gradivo posameznih organizacij. Tako na primer za študij odnosov ameriških Slovencev do domovine v času druge svetovne vojne lahko upoštevamo pisno gradivo Slovenskega ameriškega narodnega sveta, ki se nahaja v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani, gradivo diplomatskih arhivov ter gradivo arhiva jugoslovanske vlade v izgnanstvu iz Arhiva Jugoslavije v Beogradu, ki se danes v precejšnji meri v kopijah nahaja na Inštitutu za izseljenstvo ZRC SAZU. V arhivu omenjenega inštituta se nahajajo tudi kopije dela osebnega arhiva nekdanjega jugoslovanskega veleposlanika v ZDA Save Kosanovića iz Arhiva Jugoslavije v Beogradu. V arhivu Hoover Institution v kraju Palo Alto v Kaliforniji pa se nahaja še neraziskan osebni arhiv Konstantina Fotiča, veleposlanika jugoslovanske vlade v izgnanstvu.

Pomemben vir za raziskovanje slovenske izseljenske zgodovine predstavljajo tudi diplomatske korespondence o poskusih vplivanja slovenskih izseljencev na politike starih domovin v obdobju kriz. Zapisniki organizacije, ki si je prizadevala za slovensko osamosvajanje in njeno mednarodno priznanje v letih 1991–92, so že tudi objavljeni v 34. številki revije *Razprave in gradivo*, ki jo izdaja Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.